

Turukkular

(Çivi Yazılı Kaynaklar Işığında)

Yusuf Kılıç* - Hüsrem Çelik** - Cemal Yılmaz***

Öz

Mari ve Şemšāra Arşiv vesikaları M.Ö. 2. binyıl Mezopotamya'sının Asur ve Babil gibi güçlü devletlerinin yanı sıra, söz konusu devletlerin siyasi ve sosyal ilişkiler kurdukları çevredeki küçük topluluklar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. İşte sözü edilen ve merkezi devlet kurma aşamasına ulaşmamış olan topluluklardan birisi de Turukkular'dır. Yine adı geçen çivi yazılı vesikalar Turukkuların M.Ö. 19-13. yüzyıllar arasında modern Musul, Erbil ve Kerkük şehirleri sahasında yaşadıklarını göstermektedir. Boy sistemine göre teşkilatlanmış ve konar-göçer hayat tarzına sahip olan Turukkuların diğer bir özelliği de savaşçı olmalarıdır. Bu özellikleri onların bölge siyasetinde önemli bir rol almalarını sağlamıştır.

Anahtar Kelimer: Turukkular, Çivi yazılı kaynaklar

* Prof. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, ykilig@pau.edu.tr

*** Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi, husremcelik@gmail.com

*** Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Öğrencisi,
cemalyilmaz_64@hotmail.com

The Turukku Society

(Under the light of Cuneiform Sources)

Yusuf Kılıç*-Hüsrem Çelik**-Cemal
Yılmaz***

Abstract

The archive documents of Mari and Šemšāra give valuable information not only about the powerful states of Mesopotamia, such as Assyria and Babylon, in the 2nd millennium B.C, but also about the small societies with whom they established political and social relations. One of the above mentioned societies that could not found a state is the Turukku society. The cuneiform documents show that the Turukku society lived between the 19th and 13th centuries in the area of modern Mosul, Erbil and Kirkuk cities. Organized in clan system and adapting a nomadic life style, the Turukku society was also a warrior society which enabled them to have a significant role in the region's politics.

Keywords: Turukku Society, Cuneiform Sources

*Prof. Dr., Pamukkale University,Department of History, ykilic@pau.edu.tr

**Pamukkale University,Department of History, husremcelik@gmail.com

Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi
Cilt:IV/Sayı:XI/Mayıs /MMXVII

ISSN:2148-2292.
АКАДЕМИЧЕСКАЯ ИСТОРИЯ И МЫСЛЬ

Academic Journal of History and Idea
Volume:IV/Number:XI/May /MMXVII

***Pamukkale University,Department of History,
cemalyilmaz_64@hotmail.com

Giriş

Çivi yazılı vesikaların ortaya çıkarılarak transkript ve tercümelerinin yapılması, Eski Ön Asya Dünyası'nın sosyal, siyasi, kültürel, ekonomik ve dini inanç yapılarının öğrenilmesini mümkün kılmıştır. Zira Sumerler çivi yazısının mucidi olmakla kalmayıp yazılı kayıt tutma geleneğini de başlatmışlardır. Bu gelenek Sumer sonrası Mezopotamya sakinleri olan Akad, Babil ve Asur gibi Sami toplulukları tarafından da devam ettirilmiştir.

Söz konusu gelenek vesilesiyle oluşturulan vesikalar Mezopotamya'nın devlet kurma seviyesine yükselmiş güçlü merkezi teşkilatları ve kuvvetli orduları olan ayrıca işlerlik kazanmış bir yönetim organizasyonu ile belirli kural ve nizamla sahip kalabalık toplumların yanı sıra çevre memleketlerde küçük gruplar halinde çoğu kez konar-göçer hayat süren ve çok azı şehir kurma düşünce ve kabiliyetine sahip toplumlar hakkında da önemli bilgiler vermektedir. Nitekim Mezopotamya toplumları tarafından oluşturulmuş ve gün yüzüne çıkartılarak üzerinde gerekli çalışmalar yapılmış Sumerce, Akadça ve onun lehçeleri olan Babilce ve Asurca çivi yazılı vesikalar, Mezopotamya'nın kenar bölgelerinde yaşayan ve bazı zamanlarda Mezopotamya toplumları ile siyasi ve kültürel ilişkiler kuran irili ufaklı toplumlarla ilgili de önemli kaynak özelliğini taşımaktadır. Yerli ve yabancı uzmanlar tarafından neşredilmiş vesikalardan edinilen bilgilere göre, Guti¹, Lullubi², Subartu³ ve Turukkular bu toplumlardan bazılarıdır. Bu cümleden hareketle çalışmamızın esasını teşkil eden Turukku meselesine gelince;

¹Cahit Günbatı, Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri, Ankara 2007, s.29-31; Salih Çeçen, "Eskiçağda Türkler", Eski Ön Asya Uygarlıklarından, Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genel Kurmay ATS, Ankara 2008, s.104-108.

²İlknur Taş- Selim F. Adalı, "Çivi Yazısı Geleneğinde Lullu Halkı", Kubaba Arkeoloji ve Sanat Dergisi, S. 24, 2015, s.21-36.

³Geniş bilgi için bkz.: Yusuf Kılıç, "Çivi Yazılı Belgelerde Subar/Subartular", Türk Şöleni (Türk Kültürü Sempozyumu) Bildirileri Kitabı, Erzurum 2016, s. 667-679.

1-Turukkuların Tarih Sahnesine Çıkışları ve Turukku Memleketi

Turukkularla ilgili bilgi edindiğimiz çivi yazılı vesikaların çoğunluğu, Şemšāra⁴ ve Mari⁵ arşivlerinden ele geçmiştir. Söz konusu arşiv vesikalarına göre, ilk defa M.Ö. 19. yüzyılın sonu ile 18. yüzyılın başlarından itibaren tarih sahnesinde görülen Turukkular doğuda Urmiye Gölü ile batıda Dicle Nehri arasındaki alanda, konar-göçer hayat sürmüşlerdir. Özellikle Mari Arşivi⁶ vesikaları Turukkuların Dicle'nin orta kesimindeki dağlık alanda yaşayan pek çok etnik gruptan birisi olduğuna işaret ederek, onların Zagros bölgesi halkı olabilecekleri düşüncesine yol açmaktadır. Nitekim Dossin, Mari Arşivi belgeleri üzerinde yaptığı çalışmada Turukkuların Zagros bölgesinde yaşadıklarını ve çeşitli sebeplerle komşu toplumların topraklarını yağmaladıklarını ifade etmektedir⁷. Bu noktada onların tam teşkilatlı bir devlet haline gelememelerini de yaşadıkları mekânın coğrafi faktörlerine bağlamak gerekmektedir. Nitekim Turukkuların idari sistemi hakkında önemli bilgiler veren, J. Eidem - Læssøe⁸, onları bir çeşit boy teşkilatına göre yapılandırmış ve boylar halinde yaşayan bir topluluk olarak tanımlamışlardır. Söz konusu idari sistem her biri kendi hedefleri doğrultusunda ve lideri etrafında teşkilatlanmış yarı göçebe bir yaşam tarzına sahip Türk Oğuz boylarını akla getirmektedir.⁹ Gerçekten Turukkuların, Gutiler'in saldırılarını

⁴ Şuşarra / Tell Şemšāra: Eski Babil zamanında Irak'ın Kuzeydoğusunda Dokan vadisinde Zap Nehrinin aşağı kısmının sağ kıyısında yer alan yerleşim yeri olarak düşünülmektedir.

⁵Mari (Tel el-Hariri) Qarqisiya'nın takriben 75 km. güney-doğusunda, Fırat'ın batı sahillerin de, bugünkü Abu Kemal adlı Suriye kasabası yakınındadır. Ayrıca Irak ve Suriye sınırına da pek uzak değildir.

⁶ 1933-1939 yılları (II. Dünya savaşı sebebiyle kazı durdurulmuştur) arasında Fransız Arkeoloji Enstitüsü tarafından ortaya çıkarılan antik şehirde, Kraliyet Arşivi'ne ait çok sayıda çivi yazılı tablet ortaya çıkarılmıştır. Bu tabletler arasında Turukku adlı bir kavim varlığına dair metinler de vardır. Geniş bilgi için bkz.: Sadi Bayram, Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara 1980, s. 94.

⁷ Georges Dossin, "Archives royales de Mari", Syria, 1952, s. 333.

⁸ Geniş bilgi için bkz. J. Eidem - Jørgen Laessøe, The Shemshara Archives, Vol. I: The Letters, Kongelige Danske Videnskabernes Selskab, Copenhagen 2001.

⁹ Oğuz eli'ni meydana getiren teşekküllerden her birine boy denir ki, Kaşkarlı bu sözün oğuzca olduğunu bildirmektedir. Orhun abidelerinde geçen "bod" sözü, söylendiği gibi, belki hu kelimenin en eski şeklidir. Boy, Türkiye'de bu anlamda gerek resmi dil de, gerek halk arasında son zamanlara kadar kullanılmıştır. Oğuz boylarının Arap, Kürd ve diğer bazı kavimlerde olduğu gibi, münferiden bir hayat yaşadıkları veya tek başına siyasi bir harekette buldukları nadir bir vakıdır. Onlar daima el halinde yaşamayı severler ki, bu husus siyasi başarılarında mühim bir etken olmuştur. Kaşgarlı'nın verdiği bilgilerden 24 oğuz boyunun olduğunu öğreniyoruz.

durdurma gayesiyle ortak hareket etmeleri, onların güçlü merkezi bir teşkilata sahip olmadıklarını, ayrıca tam anlamıyla yerleşik hayat tarzına geçemediklerini yani yarı göçebe bir yaşam sürdürdüklerini göstermektedir. Çünkü tehlike anında bir araya gelebilme ve birleşip tek bir güç haline dönüşebilmek aynı kökten gelen ve boy esasına göre teşkilatlanmış konar-göçer toplumların özeliğidir. Her ne kadar Şemşara Arşivi belgelerine dayalı olarak Turukkuların politik bir merkezinin olduğu ve başlarında da *nuldān(um)* unvanını taşıyan idarecilerin bulunduğu kanaati oluşturmaya çalışılsa¹⁰ da onların tamamen yerleşik bir yaşama sahip olduklarını söylemek pek mümkün değildir. Aynı şekilde Mari (Tel el-Hariri) Arşivi'nden A.649 numaralı belgede geçen, “*Turukkuların kendi evlerinde yaşadıkları ve dağlara gitmenin onlar için acı olduğu*”¹¹ ifadesi de bu noktada yanlış yorumlara yol açmış ve araştırmacıların bir kısmı onları yerleşik hayat tarzına sahip bir toplum olarak tanımlamıştır. Bununla birlikte aynı arşivden çıkan diğer çivi yazılı belgelerden, Turukkuların merkezi bir teşkilata sahip olmadıkları anlaşıldığı gibi, onların yayılım alanının ise Dicle'nin doğu sınırındaki “Kalah, Ninive, Kavihum ve Ninet” gibi şehirlerin içinde bulunduğu bölge olduğu vurgulanmıştır.¹² Diğer bir ifadeyle, Turukkuların yayılım alanı, Ninive (Ninova)'nin doğu sınırından başlayıp, güneyde Dicle Nehri'nin yataklarına kadar genişlemektedir. Buna karşın Şemşara¹³ tabletlerinden edinilen bilgilere göre ise, Turukkularla bağlantılı olan çok sayıda krallık ve şehir tam olarak Rāniya Ovası'nın kuzey ve kuzeydoğusundaki küçük dağlık alana

Geniş bilgi için bkz: Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler)Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1972.

¹⁰Ahmed, Kozad Mohammed, The beginnings of ancient Kurdistan (c. 2500-1500 BC): a historical and cultural synthesis, Leiden 2012, s. 351.

¹¹ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 352.

¹² Wolfgang Heimpel, Letters to the King of Mari, Eisenbrauns, Indiana 2003, s. 20.

¹³ Kent Danimarkalı H. Ingholt ve J. Laessøe tarafından 1957 yılında kazılmış olup daha sonraları ise Iraklı A. al-Qadiral-Tekriti tarafından 1958 ve 1959 kazılmıştır. Hassuna, Ur, ve Hurri bunlardan bir kaçını olmakla birlikte bölgede çok sayıda kültür aşaması bulunmuştur. Bölgede yapılan kazılarda Orta Bronz Çağına (M.Ö.2000-1750) ait olan buluntular oldukça önemlidir. Danimarkalı hafirler 250 tabletlik bir arşivi ortaya çıkarmışlardır. Bu arşiv, mektuplar, idari belgeler ve mühürlerden müteşekkildir. Mektupların çoğu ise Turukku kökenli bir lider olan Kuwari'ye ait idi. Bu kişi, Itabhum kralı Pişenden tarafından Şemşara'nın yöneticisi olarak tayin edilmişti. Söz konusu belgelerden hareketle Pişenden'in en azından batı Zagros bölgesinin bir kısmına egemen olduğu ve Şemşara'nın da onun egemenlik alanı içerisi olduğu anlaşılmaktadır.: Trevor Bryce, Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia, New York 2009. s. 639.

lokalize edilememektedir.¹⁴ Ancak Šemšāra arşivinde geçen bu şehirlerin ve krallıkların Turukkularla ilişkilerini yok saymak da mümkün değildir. Nitekim Turukkularla ilişkilendirilen Kunšum (Itabalhum), Aliae, Ardamekum, Ilalae, Sašharšum ve Zukula gibi şehirler ile Zutlum Kusanar(h)um, Šudamelum krallıkları Itabalhum krallığıyla yakın ilişkiler içerisinde bulunmuşlardır.¹⁵

2-Turukku Adı ve Turukku Kralları

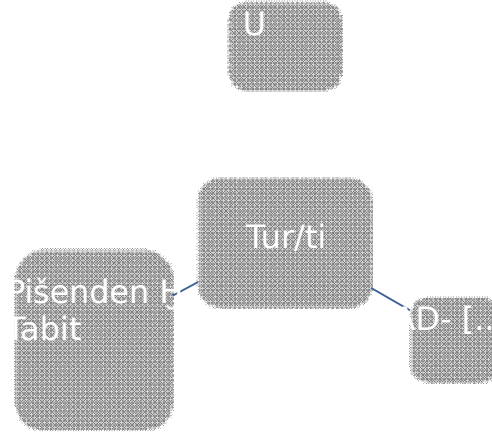
Šemšāra’da ortaya çıkarılan çeşitli mühür yazıtlarından, Itabalhum Turukkuların krallığının merkezidir ve başında kral Pišēnden bulunmaktadır. Nitekim Pišēnden’e ait olduğu anlaşılan bir mühür yazıtında Pišēnden, Itabalhum’un kralı Tukukti’nin oğlu ve Tabitu’nun babası olarak geçmektedir. Başka bir mühür yazıtında ise Turukti ismi geçmektedir. Burada geçen Turukti ve Tukukti isimlerinin aynı kişiye izafeten kullanıldığı üzerinde durulmaktadır. Yine aynı mührün yazıtında Turukti Itabalhum kralı Uštāp-šarri’nin oğlu olarak ifade edilmiştir.¹⁶ Ayrıca Mari Kralı Yahdun-Lim Dönemi (M.Ö. 1810-1794) kayıtlarında ise Turukkuların kralı olarak Tazigi ismi geçmektedir. Bu noktada Tazigi’nin, Turukkuların Turukti’den önceki kralı olduğu ihtimaline karşın onun farklı bir Turukku şehrinin kralı olması da mümkündür. Nitekim saltanatının ilk yıllarında Asurlu I. Šamšī-Adad (M.Ö. 1796-1775) ile Mari Kralı Yahdun-Lim arasında cereyan eden savaştan bahseden belgelerde *ta-zi-gi LÚGAL tu-ru-ku-ú^{ki}* = *Turukku Kralı Tazigi* ifadesi geçmektedir.¹⁷ Söz konusu belgelerden Turukkuların varlığı M.Ö. 19. yüzyıla kadar götürülebilmektedir. Kaynaklardan elde edilen bilgiler dâhilinde Turukku krallarının şeceresini şu şekilde gösterebiliriz.

¹⁴ A. K. Mohammed, a.g.e. s. 359.

¹⁵ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 359.: A. K. Mohammed, bu şehirlerin ve krallıkların lokalize edilebileceği en uygun alanın İran Kürdistan’ının ovaları ve dağlık vadileri olduğunu iddia etmektedir. Şöyle ki: “O, Kandil bölgesinin arka alanının Turukku yerleşkesi olabileceğini, hatta daha açık bir ifadeyle Sardasht’tan kuzeydeki Khaneh’e doğru uzanan ovanın Turukkuların bölgesi olduğunu savunmaktadır.” Diğer taraftan J.Eidem ve Læssøe’ye göre Turukkuların yaşadığı alan ise, “Urmiye Havzası”dır.

¹⁶ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 355.: “Turukti” ismi etnik bakımdan “Turukk(m)” ile ilişkilendirilmektedir. Ayrıca bu isim muhtemelen Hurrice “Turuk” kelimesinden türemiş olabilir. Diğer taraftan J. Eidem ve Læssøe’ye göre; “Turukti” politik ve askeri başarılarının neticesinde kuzeybatı Zagros’ta güçlü bir krallık olan Itabalhum krallığını kurmuştur. Bu yüzden onun ismi bölgede yaşayan nüfusu ifade edecek bir biçimde kullanılmıştır. Turukku adının nereden türediği tam olarak netlik kazanmasa da Turukku kelimesi Turukti’den önceki Itabalhum krallığının kurucusu veya fikir babası olan Uštāp-šarri ve Tazigi’den gelmiş olabilir.

¹⁷ J. Eidem - Jørgen Laessøe, a.g.e., s. 26.

Diğer taraftan Şemşāra ve Mari arşivlerinden edinilen bilgiler Turukkuların en erken Eski Babil Devleti zamanında tarih sahnesine çıktıklarını göstermektedir. Ayrıca Turukkular hakkında Şemşāra Arşivi, Mari Arşivi'ne kıyasla daha detaylı bilgiler vermektedir. Nitekim Şemşāra Arşivi'nden ele geçen belgelerde *LÚ Ti-ru-ki-i = Turukkulu adam* ifadesi karşımıza çıkarken,¹⁸ Eski Babil Devleti kralı Iddi(n)-Sîn'in Jerusalem yazıtında ise, *Ti-ri-uk-kí-na-áš-we^{ki}* tabiri ile karşılaşmaktayız.¹⁹ Kelimenin “ki” determinatifi ile beraber geçmesi nüfusunu Turukkuların oluşturduğu bir bölgeyi tanımlıyor olması açısından son derece önemlidir. Öyle ki, bu durum kaynaklarda *LÚ. ^{MEŠ} Tu-ru-(uk)-ki/u-i/um = Turukkulu adamlar* şekliyle de karşılık bulmuştur.²⁰

Bütün bunlar Turukku adının krallarından biri olan Turukti ya da Turkukti isminden geldiği ihtimalini akla getirdiği gibi, bu ismin onların komşuları tarafından aynı kökenden gelen ve her biri boy teşkilatına göre yapılanmış toplulukların yaşadıkları bölgeye de verilmiş olduğunu göstermektedir. Nitekim Şemşāra 63 = SH 812 numaralı belgede, aynı bölgede yaşayan birçok Turukku reisinin bir ittifak için yemin ettiklerinden bahsedilmektedir. Yemine katılanlar “Büyük Kral”ın liderliği etrafında birlik oluşturmuşlardır. Anlaşıldığı kadarıyla o

¹⁸ J. Eidem - Jørgen Laessøe, a.g.e., s. 25.

¹⁹ A. K. Mohammed, a.g.e., s.350.

²⁰ A. K. Mohammed, a.g.e., s.350.

dönem Turukkuların lideri ve büyük kralı konumunda olan kişi Turukti'nin oğlu Pišēnden idi. Büyük Kral Pišēnden tarafından idare edilen Itabalthum krallığının merkezi ise, Kunšum'du.²¹

Yine o döneme ışık tutan 59 = SH 811 numaralı mektup niteliğindeki belgede, Talpuš-šarri adlı bir yönetici kendisini tüm “ülkelerin idarecisi” olarak nitelendirmektedir. Ancak bu kişinin, kral Pišēnden'e bağlı bir yetkili olduğu varsayımı daha ağır basmaktadır.²² Zira Talpuš-šarri de “Kuwari, Šepratu, Hulukkadil, Sîn-išme'anni” gibi Pišēnden'in, eşit rütbelere sahip komutanlarından biri olmalıdır.²³ Ordu komutanı sıfatıyla Pišēnden'e bağlı hareket eden bu kişiler, gerektiğinde bağımsız hareket etmelerine rağmen, büyük lidere bağlılıklarını sergilemekten de geri durmamışlardır. Dolayısıyla böyle bir durum bile Turukku toplumunun bağımsızlığına ne kadar düşkün olduğunu görmemiz açısından önemlidir.

Diğer taraftan Mari Arşivi belgelerinden anlaşıldığına göre, Turukkuların, Mari kralı Zimri-Lim (M.Ö.1774–1762)'in çağdaşı olan liderlerinin ismi, doğduğunda *Nuldanu* unvanı²⁴ verilen Zaziya (Sasiya) idi.²⁵ Nitekim Mari'de ortaya çıkan bir mührün yazıtında Zaziya, *Tern[anum]'un oğlu, Itabalthum'un nuldanu'mu* olarak ifade edilmektedir.²⁶ Zaziya, krallığının ilk yıllarında güçlü krallıkların vassalı konumunda olup, daha sonra hâkimiyetini tam anlamıyla tesis ederek bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Aynı şekilde Šemšāra Arşivi'nde de Turukkuların kralı olarak, askeri ve politik başarılarıyla bir hayli üne kavuşan

²¹ Turukkular hakkında önemli çalışmaları bulunan Eidem ve Læssøe'nin Šemšāra Arşivi'nden aktardıkları bilgilere göre, Turukkular karmaşık bir örgütlenme yapısına sahip olup, Itabalthum Krallığı onların bu karmaşık yapısına dâhil olan en önemli unsurlardan biri olarak aktarılır.: T. Bryce, a.g.e. s.722.

²² A. K. Mohammed, a.g.e., s.352.

²³ A. K. Mohammed, a.g.e., s.353.

²⁴ Zaziya'nın, Akadca bir isim olduğu düşünülmele birlikte, “küçük güve, küçük vasal” anlamlarına karşılık gelmektedir.: W. Heimpel, a.g.e., s. 29.; Diğer taraftan “*Nuldanu*” kelimesi de Turukkuların, bağımsız bir konuma gelmezden önceki konumlarına izafeten taşımış oldukları bağlılığı gösteren bir nişane konumunda olabilir. Çünkü Turukkular geçici olarak da olsa Sasum kralı Qutum'un vasalı konumunda bulunmuşlardır. Ancak bu durum geçici olarak değerlendirilebilir çünkü metinlerden anlaşıldığı kadarıyla bağımsızlıklarına düşkün ve özellikle savaşçı bir toplum olmaları dolayısıyla diğer toplumlar kendi aralarında yaptıkları savaşlarda bile Turukkuları kendi yanlarına çekme gayreti içerisinde olmuşlardır. Dolayısıyla yapılacak her savaşta Turukkularında bulunması Turukku toplumunun üstün savaşçı özelliklerinin olduğunu ve yine menfaatleri doğrultusunda her savaşta yer alması da onların bağımsız hareket etmeye ve bağımsızlıklarına düşkün olduklarını göstermektedir.

²⁵ Zaziya'nın yaşadığı döneme ışık tutması açısından çağdaşı olan krallara baktığımızda: Asur'da, I. Šamši-Adad ve oğulları İšme-Dagan ve YaşmaḪ-Addu'nun hükümlerinin olduğunu görmekteyiz. Aynı zamanda Babil'de ise Hammurabi'nin (M.Ö.1792–1750) ve Mari bölgesinde de Zimri-Lim'in hâkim konumunda bulunması, hem Zaziya'nın ve önderliğindeki Turukkuların yaşadığı zaman aralığını hem de dönemin konjonktürünü anlayabilmemiz açısından önemlidir.

²⁶ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 358.

Zaziya (Sasiya)'nın ismi geçmektedir. M. 13039 nolu Mari mektubunda ise kral Zaziya ile aynı ismi paylaşan ikinci bir şahıstan bahsedilmektedir. Bu kişiye izafeten Akkiya'nın oğlu Zaziya denilse de Akkiya'nın, Zaziya'nın biyolojik babası olup olmadığı hususu tam olarak netlik kazanmamıştır. Buna karşın Akkiya'nın, Zaziya'nın da içinde bulunduğu grubun lideri olması kuvvetle muhtemeldir. Nitekim Kupper²⁷ ve Charpin'e²⁸ göre, Pişenden ile oğlunun ölümü ve Guti istilasının Turukku arazisinde ortaya çıkardığı kaos sonrasında, Zaziya yüksek bir statüye gelmiş ve kendi adına mühür bastırarak Turukkuların kralı ve Itabalhum'un *nuldanum*'u konumuna yükselmiştir.²⁹ Aynı isme sahip diğer şahsiyet ise, Hurri topraklarında bir prens ya da Turukkulu bir yönetici olmalıdır. Öyle ki, Akkiya ismiyle birlikte geçen ve herhangi bir unvan kullanmayan bu Turukkuların kralı Zaziya'dan ayırmak ancak böyle mümkündür.³⁰

3-Turukkuların Çevre Toplumlarla Olan Siyasi ve Sosyal İlişkileri

Yakındoğu toplumlarından bir olan Turukkular, Babil ve Asur gibi eskiçağ dünyasının güçlü devletlerinin yanı sıra, bölgenin yerel prenslikleri ve küçük devletleriyle de yakın ilişkiler içerisinde olmuşlardır. Nitekim Eski Asur, Turukkuların belki de en çok ilişki kurduğu devlettir. Öyle ki, çivi yazılı vesikalardan kral I. Şamşı-Adad'ın iktidarı süresince Asurlular ile Turukkular arasında yoğun bir mücadelenin yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu mücadelede kral I. Şamşı-Adad, Turukkular üzerine askeri seferler düzenleyerek onların saldırgan tutumlarına karşılık verdikten sonra, bir zamanlar Turukkular tarafından mesken tutulan Raniya Ovası'nda da egemenliğini tesis etmiştir.

Kral I. Şamşı-Adad bir yandan Eşnunna kralı Naram-Sin'in halefi olan Daduša³¹ ile Arbela bölgesindeki Qabra'nın hâkimiyeti için mücadele ederken, diğer yandan da Şemşāra şehri yüzünden Turukkular ile karşı karşıya gelmiştir.³² Onun döneminde özel bir konuma

²⁷ J. R. Kupper, *Lettres royales du temps de Zimri-Lim*, ARM 28, Paris 1987, s. 258.

²⁸ D. Beyer,- D. Charpin, "Le sceau de Zaziya, roi des Turukkéens," *MARI* 6, Paris 1990, s. 625.

²⁹ A. K. Mohammed, a.g.e., s.358.

³⁰ A. K. Mohammed, a.g.e., s.359.

³¹ Marc Van De Mieroop, *A History of the Ancient Near East (ca. 3000-323)*, Oxford 2007, s.305.

³² I. Şamşı-Adad, Turukkulara karşı pek çok askeri sefer gerçekleştirmiş ve bu girişimlerinin çoğunda başarılı olmuştu. Nüfusunun çoğunluğu Hurrili olan Şemşāra Şehri'nin hakimiyeti için her daim Turukkularla mücadele içinde olan I. Şamşı-Adad'ın ölmesi üzerine kent, Turukku hakimiyetine geçmiş ve şehir halkı Turukkuların baskısı altında kalınca çareyi kenti terk etmekte bulmuştur.: I. E. S. EDWARDS, *The Cambridge*

sahip Šemšāra kentinin de içinde bulunduğu Rānia Ovası Asur'un kontrolündeydi. Ancak Asur'un egemenliğinde olan kentin nüfusunun çoğunluğunu Hurriler, geriye kalan kısmını ise Lullubiler oluşturmaktaydı.³³ Öyle ki, bölgenin yoğun bir şekilde Turukku ve Gutı akınlarına maruz kalması, buradaki halkın her an çıkabilecek olan bir saldırıya karşı temkinli olmasını gerektirmiş ve bu da savaşçı bir kimlik kazanmasına olanak sağlamıştır.

Asurluların baskın tutumlarına karşın ilk tepkiyi veren Turukkulu Lidāya³⁴ M.Ö. 1779'da bazı Turukku şehirlerini I. Šamši-Adad'ın oğlu Išme-Dagan'a karşı isyan hareketi etrafında birleştirmiştir. Fakat Asurluların, Turukkuların düşmanı olan Gutilerle bir ittifak içerisine girmeleri, Lidāya'nın bu siyasi manevrasının olumlu sonuç getirmesini engellemiştir.

35

Lidāya, Asurlulara karşı giriştiği siyasi manevranın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından, bu sefer ırkdaşı ve adını bilemediğimiz bir Turukku şehrinin lideri olan Kuwari'nin öncülüğünde yeni bir isyan tertip etme girişimi içerisine girmiştir. Ancak I. Šamši-Adad tarafından yapılan bir toplantıya Kuwari'nin davet edilmesi,³⁶ Lidāya ile Kuwari arasındaki ilişkinin bozulmasıyla sonuçlanmıştır. Dahası Kuwari'nin, böyle bir toplantıya davet edilmesi, onun Turukku toplumları içerisindeki yüksek konumunu anlamamız açısından önem arz etmektedir. Ayrıca söz konusu hadiseler Turukkuların bölge siyasetinde oynadığı rolü görmek açısından önemlidir. Diğer taraftan birbirlerine yakın memleketlerde oturan ve ezeli düşman olan Kuwari ve I. Šamši-Adad ikilisi artık müttefik olmuşlardı, buna karşın daha önce Kuwari'ye bağlılığını bildiren Lidāya ise, şimdi onun koruyucusu durumuna gelen I. Šamši-Adad'a karşı isyan etmişti.

Belgelerden bu isyanın oldukça geniş çaplı olduğu; binlerce Turukkulu'nun Dicle'nin doğusundaki ovalara, ArrapḪa'dan Ninive'nin yukarı bölgelerine ve Dicle'nin batısına kadar

Ancient History, History of The Middle East and The Aegean c. 1800-1380 BC., Vol. II, Part I, Cambridge University 2008, s. 2.

³³ I. E. S. EDWARDS, The Cambridge Ancient History, History of The Middle East and The Aegean c. 1380-1000 BC., Vol. II, Part II, Cambridge University 2008, s. 505.

³⁴ Lidāya'nın, Turukkuların kralı mı yoksa sadece askeri birliklerinin lideri mi olduğu hususunda tam bir açıklık olmamakla birlikte, tıpkı diğer Turukku boylarının liderleri konumunda olan Kuwari, Ziliya, Ḫazip-Teššup, Tirwen-šenni gibi büyük krala bağlı ordularının komutanı konumunda olması daha muhtemeldir.: A. K. Mohammed, a.g.e., s. 429.

³⁵ T. Bryce, a.g.e., s. 722.

³⁶ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 429.

saldırılarda bulunduğu anlaşılmaktadır.³⁷ Ancak isyan hareketi I. Şamşı-Adad'ın önderliğindeki Asur orduları tarafından bastırılmıştır. Nitekim Işme-Dagan tarafından kardeşi YasmaĤ-Addu'ya gönderilen ARM 4, 25 numaralı mektupta bu isyandan bahsedilmektedir.³⁸ Mari Arşivi'nde yer alan bu mektup arşivin en erken tarihli belgelerinden biridir. İsyan çıktığında Işme-Dagan'ın babasına kral diye hitap etmesi, I. Şamşı-Adad'ın hayatta ve Asur Devleti'nin başında olduğunu göstermektedir. Turukkulu Kuwari ile I. Şamşı-Adad arasında müttefikliğin kurulmuş olduğunu ifade etmiştik. Ancak bu ittifakın sadece Kuwari liderliğindeki ahaliyi bağladığı anlaşılmaktadır. Zira söz konusu Mari mektubunda Lidāya ve onun önderliğindeki Turukkuların düşman oldukları özellikle belirtilmektedir. Ancak söz konusu bu durumun Lidāya ile Kuwari arasındaki liderlik rekabetinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu doğrultuda Kuwari'nin I. Şamşı-Adad ile kurduğu politik yakınlaşma da iki tarafın çıkarları açısından pürüzsüz bir şekilde devam etmektedir.³⁹

Tüm bu siyasi gelişmelerin yanında I. Şamşı-Adad'ın oğulları Işme-Dagan (M.Ö.1775–1735) ve YaşmaĤ-Addu'nun hâkimiyetleri döneminde, Turukkular yeni liderleri Zaziya önderliğinde tekrar güçlenerek bölge siyasetinde etkin rol almaya başlamışlardır. Nitekim I. Şamşı-Adad'ın oğlu ve halefi olan Işme-Dagan zamanında Turukkular, Asur karşısında daha üstün bir konuma gelmişlerdir.

Turukkuların savaşçı olmaları, çevrelerindeki toplumların onlara karşı her an hazırlıklı olmalarını gerektirmekteydi. Gerçekten Asur kralı Işme-Dagan ile kardeşi YaşmaĤ-Addu arasındaki mektuplaşmalarda geçen ifadeler onların savaşçı karakterlerini öğrenmemiz açısından önemlidir. Mektuplarda: “*Uyuyanları uyandıran ve uyandırdıklarına hiç ekmek (tayin) vermeyen Turukkular gibi yapacağız*”⁴⁰ ifadesi bunun kanıtıdır. Nitekim Işme-Dagan'dan YasmaĤ-Addu'ya gönderilen ARM 4,52 numaralı mektupta: Amursakkum'dan⁴¹

³⁷ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 432.

³⁸ Işme-Dagan ve kardeşi YasmaĤ-Addu arasındaki mektuplaşmalar hakkında geniş bilgi için bkz.: S. Bayram, a.g.e., s. 95-103.

³⁹ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 429.

⁴⁰ S. Bayram, a.g.e., s. 95.

⁴¹ Turukkuların saldırılarına maruz kalan başlıca şehirlerden biri olan Amursakkum, Şubat-Enlil (Tell-Leilan) yakınlarına yani bugünkü Suriye, Irak ve Türkiye'nin topraklarının kesiştiği bir yere yerleştirilebilir. Bununla birlikte Amursakkum'un farklı bir yere lokalize edilebileceğini düşünenler olsa da I. Şamşı-Adad'ın krallığının merkezine yakın bir yerde olması akla daha yakındır. Nitekim Turukkuların bölgeye her daim akınlarda bulunduğunu düşündüğümüzde, Asurlular bu durumdan bir hayli rahatsız olmuşlardır. Öyle ki, Şamşı-Adad'ın oğlu Işme-Dagan Amursakkum şehrinden hareket etmiş olan Turukku birliklerinden Kahat kasabasını korumak

bir mültecinin geldiği ve kentin Turukkular tarafından yağmalandığı yazılmaktadır.⁴² Bu durum o döneme ait kraliyet yazışmalarında Turukkular'dan nasıl korunabiliriz hususundaki ifadelerin varlığıyla da doğrulanmaktadır. Nitekim Işme-Dagan kardeşine Turukku tehlikesinden nasıl korunabileceği hususunda verdiği direktifte “*daha önce hâkimiyetimiz altında bulunan, ancak Turukkular tarafından yağmalanan ve ele geçirilen Amursakkum’u Turukkuların erzaklarıyla beraber ateşe verdim. Böylelikle hem düşmanımı hem de onun teçhizatını yok edebilmem mümkün oldu.*” demektedir. Ayrıca kardeşinin de bu yöntemi uygulaması hususunda telkinde de bulunmaktadır.⁴³

Şemşara ve Mari Arşivleri’ndeki yazışmalardan, Turukkuların bölgede neler yaptıklarına dair bilgiler de edinilmektedir. Yine Işme-Dagan’ın bir mektubundan, Turukkulu Lidāya’nın faaliyetlerinden dolayı, Asurluların bölgede kontrolü sağlamalarının mümkün olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim Turukkuların saldırıları büyük boyutlara ulaşmış, bunun üzerine Asur bazı şehirlerin halklarını başka bölgelere nakletmiş ve Işme-Dagan Turukkuların direncini kırmak için onları kuzeye doğru sürmek istemiştir. Asur baskısından dolayı yerlerinden oynayan Turukkular ise kötü hava şartlarından ötürü zamanında hareket etmek adına aralarındaki zayıf olanlarını öldürerek Dicle’ye ulaşmış, doğuya doğru yönelmişlerdir.

Dicle Nehri’nin doğusundaki alanlar ile Habur Irmağı’nın üst kısmı ve Dicle Nehri’nin batısındaki Asur arazilerinde genişlemeye başlayan Turukkular bölgeyi hâkimiyetlerine aldıktan sonra, kalıcılık sağlamak adına yerleşme politikası gütmeye başlamışlardır. Nitekim daha önce Asur’un hâkimiyetinde olan Tigunanum/Tig/kunani⁴⁴ ülkesini yakıp yıktuktan sonra, Dicle’nin batısındaki şehirleri de ele geçirmek için burayı önemli bir merkez durumuna sokmuşlardır.⁴⁵

için 10.000 kişilik bir askeri birlik hazırlatmıştı.: Herausgegeben von Gernot Wilhem, Studien zu den Bogazköy-Texten, Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg 4-8 October 1999, Wiesbaden 2001, s. 413.

⁴² A. K. Mohammed, a.g.e., s. 70.

⁴³ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 434.

⁴⁴ Fırat ve Dicle nehirleri lokalize edilen Tigunanum, Kuzey Mezopotamya’daki şehirler arasında önemli bir konumda bulunmaktadır. Nitekim Işme-Dagan’ın kardeşi YaşmaĤ-Addu’ya gönderdiği mektuplarda bu şehrin ismi sıklıkla geçmektedir.

⁴⁵ T. Bryce, a.g.e., s. 721-722.

Diğer taraftan Šemšāra Arşivi'nden Elam kralı ŠuruĤtuĤ'un, Gutiler'e kaş Turukkular'dan yardım aldığı öğrenilmektedir.⁴⁶ Aynı şekilde devrin güçlü krallarından olan Eski Babil Devleti kralı Hammurabi de Turukkuların dost ve müttefikleri arasındadır.⁴⁷ Nitekim Turukkulu Zaziya'ya ait bir mektupta, onun Hammurabi ile olan ilişkisi net bir biçimde görünmektedir. Ešnunna ile savaş hazırlığında olduğu anlaşılan Zaziya mektubunda bu mücadele öncesinde alametlere baktıracağını ve eğer şartlar uygun olursa Hammurabi'den yardım isteyeceğini belirtmektedir.⁴⁸

Yine çivi yazılı vesikalardan dönemin önemli şahsiyetlerinden olan Mari kralı Zimri-Lim'in iktidarının ikinci yılında Turukku lideri Zaziya'nın, Qattara kralı Hadnu-Rabi'nin tahtını geri alması konusunda ona yardım ettiği öğrenilmektedir. Bu durum Turukkuların Yakındoğu toplumları arasındaki siyasi konjonktürde aktif rol aldıklarını göstermektedir.⁴⁹ Turukkuların bölge siyasetinde etkin konumda olmaları, onları yapılan her türlü mücadelenin içinde yer almaya itmiştir. Nitekim dönemin Mari kralı Zimri-Lim, Güneybatı İnan Bölgesine hâkim olan Elam Devleti'ne karşı gerçekleştireceği mücadelede Asurluların içinde bulunduğu koalisyona Turukkuları da katmak için bir hayli istekli davranmıştır. Hatta Šamaş-Lamassu'yu, Zaziya'nın şehri olan Kawilhum'a göndererek ondan bizzat müttefikleri arasına katılmasını istemiştir.⁵⁰ Aynı şekilde Eski Babil Devleti kralı Hammurabi de, Zimri-Lim ile Elam'a karşı gerçekleştireceği mücadelede Zaziya'nın, kendisinden talep ettiği bazı şehirlerin hâkimiyetini vererek onu yanına çekmeye çalışmıştır. Nitekim Hammurabi (Zimri-Lim'in saltanatının 8. ve 9. yıllarında) M.Ö.1766-1765'te, Mari'deki hâkimiyetini Elamlılara teslim etmeyi reddedince yapılan savaşta yenilmiş, ancak bir yıl sonra Turukkuların yardımıyla egemenliğini yeniden tesis etmiştir.⁵¹

Turukkular bu tür müttefikliklerden bağımsız olarak her zaman genişlemeye yönelik birtakım faaliyetler içerisinde de bulunmuşlardır. Öyle ki, İnişkibal öncülüğündeki Turukku

⁴⁶ A. K. Mohammed, a.g.e., s. 70.

⁴⁷ J. R. Kupper, "Northern Mesopotamia and Syria", CAH, Vol. II, PART I, Cambridge 1971, s. 23.

⁴⁸ Marc Van De Mieroop, Hammurabi, İstanbul 2014, s. 43.

⁴⁹ W. Heimpel, a.g.e., s.122.

⁵⁰ W. Heimpel, a.g.e., s. 103.

⁵¹ W. Heimpel, a.g.e., s. 122.

güçleri Razama⁵² şehrini kuşatmaya hazırlandıkları bir vakitte Marili Askur-Addu⁵³, Andarig⁵⁴ şehri lideri Atamrum ile yapacağı toplantıya Atamrum'un müttefikleri olan Eşnunna ve Turukkuların liderlerini de davet ederek bu saldırının önüne geçmeye çalışmıştır.⁵⁵ Bu durum Turukkuları rakip olarak görmek yerine müttefik olarak görmenin önemine işaret etmektedir.

Turukkular ile Asur kralı Işme-Dagan arasında bir tür düşmanlık olduğu aşikârdır. Buna rağmen ikili arasında akrabalık bağı da tesis edilmiştir. Şöyle ki Işme-Dagan oğlu Mut-Askur'a, gelin olarak Zaziya'nın kızını almış ve kendi kızını da Zaziya'ya eş olarak vermiştir. İki siyasi güç arasında evlilik vesilesiyle geliştirilmeye çalışılan dostane ilişkinin temelinde Asurluların Turukkuları kendi yanlarına çekme gayesi yatmaktadır. Nitekim Işme-Dagan bu şekilde Turukkuları kendi safına çekerek onların savaşçı niteliklerinden ve askeri gücünden faydalanma çabası içerisine girmiş olmalıdır.⁵⁶

Bütün bunlara rağmen ikili arasındaki ilişkiler düzelmemiş ve mücadele devam etmiştir. Hatta bir ara 4000 kişilik bir Turukku birliğinin Dicle'yi geçip Ekallatum'a doğru gittiği rapor edilmiştir. Öyle ki, Işme-Dagan Turukkular'a yenilince, Turukkular onun şehirlerinden birini ele geçirip, adeta alay etmek için oranın yöneticisinin kesik başını Işme-Dagan'a göndermişlerdir.⁵⁷ Işme-Dagan bunun üzerine barış istemiş ve Zaziya'ya 8 talent gümüş göndermiştir. Yine de Turukku birlikleri Işme-Dagan'ın bazı kentlerini yakıp yıkmaya devam ederek, Asur açısından önemli konumdaki Ekallatum'u düşme tehlikesiyle karşı karşıya bırakmışlardır. Ayrıca bu olaylardan az sonra Işme-Dagan'ın ölüm haberi yayılmıştır.⁵⁸ Özetle Işme-Dagan'ın evlilikler yoluyla tesis etmeye çalıştığı bu dostluk onun ölümüyle tam manasıyla başarıya ulaşmamıştır. Bununla birlikte Turukkuların Asurlularla olan mücadelesi ilerleyen yıllarda da devam etmiştir. Nitekim Enlil-nirari'nin (M.Ö.1329– 1320) tahtını oğlu Arik-den-ili'ye (M.Ö. 1319–1308) bırakmasından sonra yeni kral, bir

⁵² Razama şehri, Dicle ile Habur Nehri arasında alanda bulunmaktadır. Orta Bronz şehirlerindedir. Bkz.: T. Bryce, a.g.e., s. 593.

⁵³ Jack M. Sasoan, "Biographical Notices on Some Royal Ladies from Mari", Journal of Cuneiform Studies, Vol. 25, 1973, s. 62.

⁵⁴ Dicle Nehri ile Habur arasındaki modern Tell-Koşi şehrine lokalize edilmektedir. Bkz.T. Bryce, a.g.e., s. 45.

⁵⁵ W. Heimpel, a.g.e., s. 133.

⁵⁶ Hildegard Lewy, "Assyria c. 2600-1816 B.C by the Late", CAH, Vol. I, Part II, Cambridge 1971, s. 777.

⁵⁷ T. Bryce, a.g.e., s. 722.

⁵⁸ W. Heimpel, a.g.e., s. 146.

yandan Kassitlerle mücadele ederken, diğer yandan da Turukku ve Nigimti bölgesine başarılı bir mücadele başlatmıştır. Ayrıca yeni kral sınırlarının güvenliğini sağlamak ve genişletmek adına Turukkular'ın komşusu olan Guti'lerle de savaşmıştır.⁵⁹

Sonuç

Mari ve Şemšara Arşivlerinin çivi yazılı vesikalarında sıkça karşımıza çıkan Turukkuların adı, yaşadıkları coğrafya, hayat tarzları, çevre toplumlarla olan siyasi ve sosyal ilişkileri ve savaşçı özelliklerini şu şekilde özetlemek mümkündür.

- 1- Turukku adının, onların meşhur krallarından birisi olan Turukti'nin isminden geldiği görüşü hâkimdir. Bu ismi Türk adı ile benzerlik bakımından incelemek icap etmektedir. Çivi yazılı vesikalarda geçen Turukku kral isimleri olan Lidaya, Sasiya/Zaziya ve Kuvari sözcüklerinin etimolojisinin yapılması, Turukkuların köken meselesinin çözüme kavuşturulmasında önemli bir adım olabilir.
- 2- Çivi yazılı belgelerden Turukkuların, M.Ö. 19-13. yüzyıllar arasında modern Irak memleketinde Musul, Kerkük ve Erbil şehirlerinin bulunduğu sahada⁶⁰ yaşadıkları anlaşılmaktadır. Ayrıca buraya Turukku Memleketi adı verilmiştir.
- 3- Boy sitemine göre teşkilatlanmış ve konar-göçer olan Turukkular üstün savaşçı karakterlerinden dolayı her dönem bölgenin vazgeçilmezi konumunda olmuşlardır. Öyle ki, Asur, Babil, Guti, Mari ve Eşnunna devlet ve toplumları için Turukkuları kendi safına çekebilmek savaşın akıbetini tayin edecek kadar önemlidir. Bu durum devletlerin yapacakları mücadelelerde Turukkularla müttefik olmayı önceliklerine almalarını sağlamıştır. Bu şekilde Turukkuların gücünden yararlanan toplumlar mücadeleyi kazanma ihtimalini kendi lehlerine çevirmişlerdir. Aynı zamanda Turukkuların savaş sonrası tesis edilmeye çalışılan barışın içerisinde de bulunmaları, onların bölge siyasetinde ne denli etkin olduğunu görmemiz açısından önemlidir. Anlaşılacağı üzere Turukkular savaşlarda üstün kabiliyete

⁵⁹ I. E. S. EDWARDS, The Cambridge Ancient History...., Vol. II, Part II, s. 22. : Bir sonraki Asur kralı I. Adad-nirari'de (M.Ö.1307–1275) sefeinin Turukku ve Nigimti bölgesine karşı gerçekleştirdiği seferden başarıyla döndüğünü belirlemektedir.

⁶⁰ Osman Karatay, İran ile Turan (Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu), Karam Yayınları, Ankara 2003, s.73.

sahip olduklarından farklı birlikteliklere katılarak herhangi bir güce tabi olmadıklarını gösterdikleri gibi, çıkarlarına uygun tarafta yer alarak mücadelenin seyrini değiştirmişlerdir.

Kaynakça

BAYRAM, Sadi, 1980, Kaynaklara Göre Güney-Doğu Anadolu'da Proto-Türk İzleri, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, Ankara

BEYER, D.- D. Charpin, 1990, "Le sceau de Zaziya, roi des Turukkéens," MARI 6, Paris
s. 625-628.

BRYCE, Trevor, 2009, Handbook of The Peoples and Places of Ancient Western Asia, Routledge, New York

ÇEÇEN, Salih ,2008, "Eskiçağda Türkler", Eski Ön Asya Uygarlıklarından, Günümüze Anadolu'da Türk Varlığı, Genel Kurmay ATS, Ankara, s.104-108.

DOSSİN, Georges, "Archives royales de Mari", Syria, 1952, s. 332-333.

EDWARDS, I. E. S., 2008, The Cambridge Ancient History, History of The Middle East and The Aegean c. 1800-1380 BC., Vol. II, Part I, Cambridge University. Cambridge

EDWARDS, I. E. S., 2008, The Cambridge Ancient History, History of The Middle East and The Aegean c. 1380-1000 BC., Vol. II, Part II, Cambridge University, Cambridge

GÜNBAĞI, Cahit, 2007, Sumerler, Gutlar, Hattiler, Hurriler, Urartular Kökenleri, Tarihleri, Dilleri ve Kültürleri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara

HEİMPEL, Wolfgang, 2003, Letters to the King of Mari, Mesopotamian civilizations, Eisenbrauns Winona Lake, Indiana

KARATAY, Osman, 2003, İran ile Turan (Hayali Milletler Çağında Avrasya ve Ortadoğu),

Karam Yayınları, Ankara

KILIÇ, Yusuf, “Çivi yazılı Belgelerde Subar/Subartular”, Türk Şöleni (Türk Kültürü Sempozyumu) Bildirileri Kitabı, Erzurum 2016, s. 667-679.

KUPPER, J. R., “Northern Mesopotamia and Syria”, CAH, Vol. II, Part I, Cambridge University, Cambridge 1971, s.1-39.

KUPPER, J.-R., 1987, Lettres royales du temps de Zimri-Lim, ARM 28, Paris

LEWY, Hildegard, “Assyria c. 2600-1816 B.C by the Late”, CAH, Vol. I, Part II, Cambridge University, Cambridge 1971, s. 729-769.

MIEROOP, Marc Van De, 2014, Hammurabi, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul

MIEROOP, Marc Van De, 2007, A History of the Ancient Near East (ca. 3000-323), Blackwell Publishing, Oxford

MOHAMMED, Ahmed Kozad, 2012, The beginnings of ancient Kurdistan (c. 2500- 1500 BC): a historical and cultural synthesis, Doctoral thesis, Faculty of the Humanities, Leiden

SÜMER, Faruk, 1972, Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri-Boy Teşkilatı-Destanları, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara

TAŞ, İlknur – F. Selim Adalı, “Çivi Yazısı Geleneğinde Lullu Halkı” Kubaba Arkeoloji ve Sanat Dergisi, Aralık 2015, S. 24

WILHEM, Herausgegeben von Gernot, 2001, Studien zu den Bogazköy-Texten, Akten des IV. Internationalen Kongresses für Hethitologie Würzburg 4-8 October 1999, Wiesbaden